

Csuday Csaba

Cervantes, a „mór” elbeszélő és az (ön)irónia

A Don Quijote második részének 400. születésnapjára

■ „ – Legyen áldott a hatalmas Allah! – így szól Hamete Benengeli e nyolcadik fejezet elején; legyen áldott Allah! – ismétli háromszor, s megjegyzi, azért fakad e hálaszavakra, mert ott látja a küzdelem terén Don Quijotét és Sanchót, s hogy mulattató történetének olvasói biztos számíthatnak rá, hogy most új hőstettekkel és ötletekkel lepi meg őket Don Quijote és fegyverhordozója. Arra kéri az olvasókat, feledjék el az elmés nemes eddigi lovagoskodását, és fordítsák figyelmüket az ezután következőkre, már kezdődik is a Tobosóba vivő úton...” – olvashatjuk Cervantes remekművének második részében,¹ a nyolcadik fejezet elején.

De vajon kicsoda ez a Hamete Benengeli, aki most és itt – *in medias res* – épp a muszlimok istenét dicsőíti, a Búsképű lovagot és hű fegyverhordozóját megpillantva? Szereplőnek szereplő, hiszen megszólal, de az őt szóra bíró elbeszélő hozzáfűzése („azért fakad e hálaszavakra”, „hogy mulattató történetének olvasói”, „arra kéri az olvasókat”) elárulják, hogy olyan szereplő, aki mintha maga is szerző, illetve elbeszélő volna... Annak pedig, aki valamelyest emlékszik még Cervantes remekére, talán már dereng is valami... Valami Cide Hamete Benengeli nevű „mór” (vagyis arab) történetíróról, aki „elsőként” jegyezte le Don Quijote történetét. Azt a történetet, amelyre a „második” elbeszélő (Cervantes egyes szám első személyű, mindentudó és mindenható kivetülése) mintegy véletlenül talál rá a toledói vásártéren, egy elsárgult paksamétában (I, 9.), s miután megállapítja, hogy az arab nyelvű szöveg Don Quijote és Sancho Panza kalandjairól szól, lefordíttatja egy *moriscóval*, vagyis egy kereszténnyé lett arabbal.

A történet (a regény), amelyet az olvasó végül is kézbe vesz, ennek a „fordításnak” az itt-ott megigazitott, kommentált változata, a „második” (ha a fordítót is szövegalkotóként vesszük számba, akkor a harmadik) lejegyző betéteivel. De mivel tudjuk, hogy ez az egész nyilvánvalóan csak játék, amit az alkotó eszelt ki (történetestül,

szereplőstül, mindenestül), Cide Hamete, az arab krónikás – és a fordító meg az első személyű elbeszélő – sem egyéb, mint Cervantes elmeszüleménye. Ha úgy tetszik, személyiségének átlényegített darabja, amely furfangnak azonban a játékon, a mulattatáson messze túlmutató jelentősége lehet. Lehet, mondom, mivel szerzőnk elsődleges szándéka² mégis csak a paródia³ és a mulattatás volt, és mert a mű megjelenését követő évszázad közönsége nem is igen talált a regényben egyebet, mint szórakoztató kalandok sokaságát.⁴

De miért volt szüksége Cervantesnek erre a „forrásra”? S miért épp „mór” (arab) mesemondót választott hivatkozási alapjául? Volt-e a döntésének valami különös (irodalmi, életrajzi, történelmi-társadalmi) jelentése és jelentősége a maga korában, és van-e, lehet-e valami „üzenete” a ma emberéhez? Hogyan és milyen értelemben kapcsolódik ez az „arabus íróféle” a Cervantesről szóló irodalom egyik elmaradhatatlan fejezetéhez, a szerző (ön)iróniájához? És végül: Cervantes kritikus múltba fordulása milyen kritikát hordoz korának jelenével kapcsolatban? Paródiája hogyan válik egyszersmind múltigenlő értékőrzéssé?

Induljunk ki a mór „történész” nevéből, hátha ennek jelentése s a hozzá fűzött magyarázatok⁵ a feltett kérdések megválaszolásához is irányt mutatnak.

Benyhe János a Magyar Helikon 1962-ben megjelent egykötetes – Martyn Ferenc rajzaival ékesített – kiadásához fűzött jegyzeteiben ezt írja a mór krónikásról:

„Cervantes tréfásan követi a tekintélyre hivatkozó elbeszélőket és krónikásokat. 'Cide', szeit: úr; 'Hamete', Hamid: dicsőítő; 'Benengeli': Ben Ijal: szarvas fia. Szarvas spanyolul: 'ciervo': célzás Cervantes nevére. Más elmélet szerint Benengeli: a spanyol 'berenjena', 'padlizsán' szóból származik; a toledóiakat nevezték tréfásan padlizsánévőknek, s Cervantes azért költötte volna ezt a nevet, mert Toledóban akadt az állítólagos keziratra.”

A „tekintélyre hivatkozó elbeszélő” – tehetjük hozzá – a lovagregények (például a *Don Belianís de Grecia*) kedvelt fogása volt, de úgy, hogy a hivatkozási alap megfellebbezhetetlennek számított. A krónikás mór mivolta így már a műfaj paródiájának egyik hordozója, mivel az arabokat és a hitüket elhagyó *moriscókat* Cervantes korában megbízhatatlannak tartotta a közvélemény. A regény első részének 9. fejezetében ezt olvassuk erről:

„Történetünk igaz voltára legfeljebb azt az ellenvetést lehet felhozni, hogy arab írótól származik, e nemzetbelieknek pedig ismert tulajdonságuk, hogy hazugok. Irányunkban azonban oly ellenséges érzéssel viseltetnek, hogy inkább hihető, hogy valamit elhagyott, semmint, hogy bármit is túlzott volna. Ezt azért gondolom, mert amidőn tolla áradozhatott, sőt áradoznia kellett volna e jeles lovag magasztalásában, ő úgy látszik, szándékosan mellőzte ezt [...], holott a történetírónak pontosnak, igaznak és mindenekfölött pártatlannak kell és illő lennie, s egyaránt helytelen, ha akár érdek, akár félelem, akár ellenszenv, akár rokonszenv miatt eltér az igazságtól, mely a történelem anyja. A történelem viszont az idő vetélytársa, az események letéteményese, a múltnak tanúja, a jelennek példája és mintaképe, s figyelmeztető a jövőnek.”

Bár a szakirodalomban nem találtam erre utaló véleményt, talán érdemes megkockáztatni a kézenfekvő feltevést, hogy a Cide Hamete-név választásában része lehetett a Cidnek is, a klasszikus spanyol irodalom első legendás alakjának. Cid, igazi nevén Rodrigo Díaz de Vivar valóságos történelmi személy volt a XI. század második felében; népi származék, akinek az akkor már több mint 300 éve folyó mórellenes harcokban⁶ tanúsított hősiessége például szolgált a csak 1492-ben befejeződő háborúskodás katonáinak. Cid arab nevű volt, de keresztény és mórverő; Cide Hamete állítólag mór, de cseppet sem vitéz, hanem füllentős mesemondó. A nyilvánvaló áthallás Cervantes ironikus hajlamát is mutathatja, hiszen Cidról az író korában csaknem olyan fantasztikus, eszményítő legendák keringtek, mint a lovagregények Amadísáról. S ha a *Don Quijote* paródiája a „lovagiságot” javarészt idézőjelbe teszi is, a kritika óhatatlanul rávetül a *Campeador* Cid hősiességére, kivált, ha egy szavahihetőségében megkérdőjelezhető krónikás neve idézi fel nimbuszát.

Védhetőnek látszik az az ötlet is, hogy Cide Hamete alakjának megválasztásában közrejátszhatott Cervantes rajongása Héliodórosz iránt. A *Sorsüldözött szerelmesek* írójának ugyanis „az Arab” volt a ragadványneve.⁷

Jean Canavaggio, a kiváló francia hispanista két kollégája, Saadedine Bencheneb és Charles Marcilly kuta-

tásaira hivatkozva még ennél is meglepőbb felvetéssel áll elő:⁸ az arab „történész” nevében a Benengeli nem is a padlizsánra, inkább a ’Ben-engeli’ szóösszetételre utal, amely azt jelenti: ’hijo del Evangelio’: az *Evangélium gyermeke*. Azaz keresztény. Mármost, mivel Cervantes (pontosabban a „második szerző”) az első rész 22. fejezetében „manchai arab írónak” titulálja Cide Hamete Benengelit, vagy azt kell hinnünk, hogy a krónikás maga is *morisco*, mint az állítólagos fordító, vagy feltételezhetjük, hogy az író kikacsint álarca mögül, és magára mutat: „akár én is lehetek (mint ahogy kiötlőjeként én is vagyok) ez az arab”. Hiszen a *Don Quijote* paródia ugyan, de mint látni fogjuk, végső soron – ha csak bizonyos mértékben és értelemben is – önarckép. De milyen mértékben „mór” Cervantes, és milyen értelemben „keresztény” az arab krónikás?

„A *Quijote* kritikai irodalma végeláthatatlan és vértolulós, akár az öskáosz” – figyelmeztet a tekintélyes cambridge-i cervantista, Anthony Close *A Quijote értel-*

mezései című remek tanulmányának első mondatában.⁹ Majd kifejti, hogy a klasszikus szövegekhez kétféle módon közelíthetünk: egyik a történeti megértés, amelynek Schleiermacher volt a szószólója, mondván, hogy a régi szövegekhez a szerző és a korabeli olvasó nyelvezetén, ismeretein át vezet az út. A másik mód az ún. „megfeleltető” befogadás, amely a szöveg régies elemeit, illetve a műhöz kapcsolódó egyéb ismereteket (a szerző kora, élete stb.) a mai olvasó-értelmező ismereteivel igyekszik összehangba hozni. Nos, Cide Hamete kilétének és szerepének tisztázása érdekében most magam is ez utóbbi módszert ítélem célravezetőnek; a regény narrátorainak, Cervantes „török” (arab) vonatkozásainak és iróniájának gyökereit, jelentését elsősorban a szerző életrajzában, a regény írásakor megélt „élethelyzetében” keresem, mai szemmel, mai szempontoknak „megfeleltetve”. Rugaszkodjunk hát neki még egyszer, erről az „egzisztenciálhermeneutikai”¹⁰ dobbantóról.

Don Quijote, a Búsképű lovag – ha úgy tetszik –, *karikatúra*.

Leginkább persze – az irodalomtörténeti és olvasói köztudat szerint – a lovagregények hőseinek, főként pedig a középkori műfaj legendás prototípusának, Amadís de Gaulának a gúnyrajza. Szatirikus, helyenként a *burleszk* műfaji elemeit is mutató kalandregény főszereplője, akinek mulatságos tettein és szavain évszázadok óta hahotáznak ifjak és vénék, egyszerű olvasók és vájt fülű irodalmárok.

Ám figurája egyszeresmind torzított önarkképként is felfogható; önmagát az irónia eszközeivel kívülről szemlélő, pályája végére érkező Cervantes készítette

benne valamiféle számvetést művészi hitvallásáról,¹¹ viszontagságos (inkább keservekben, mint örömteli sikerekben bővelkedő) életéről, tapasztalatairól, kétségeiről és bizonyosságairól. És szorongásairól. Mert ez a mókamester szoronghatott is.¹²

Okkal. Tarthatott az inkvizíció cenzoraitól, akik nagyítóval keresték (s ha megtalálták, büntették) a katolikus egyház hittételeitől eltérni merészkedőket. De félhetett a heterodoxiát üldöző és keményen megtorló központi hatalom más intézményeitől is. Mert noha Cervantes Don Quijote figurájában és kalandjaiban kétségtelenül egy idejétmúlt és kiüresedett irodalmi műfajt tett nevetségessé (a lovagregényt), vele egyszeresmind a tovább élő lovagi szokásokat, intézményeket, például a lovagrendeket is kifigurázta. Korának élősdi és kártékony hatalmasait, akik üres pózokba merevedve, semmitmondó, korszerűtlen értékekhez ragaszkodva majmolták a – talán sosem volt – hősi idők képzelet szülte hőseit. Meg is kapta érte a magáét: a büszkeségében – mondhatni vallásos önimádatában, gögös elvakultságában – magát sértve érző úri társaság nem késlekedett a hóbortos lovag kivégzésével. Ha csak képletesen is, persze.

Mint ismeretes, egy Alonso Fernández de Avellaneda álnéven előlépő bértollnokkal (aki – meg nem erősített források szerint – akár Cervantes zseniális riválisa, maga a felsőbb körökhöz törleszkedő költőfejedelem, Lope de Vega is lehetett vagy valaki Lope szűkebb köréből) megíratta a regény első részének folytatását, az apokrif *Don Quijotét*, amelyben az elmés-habókos, nemes lelkű és szeretetre méltó lovag közönséges, kötözni való bolond csupán, aki ott végzi, ahová mindig is való volt – Avellaneda szerint –: a bolondokházában. Az író – a „lepantói nyomorékot” – emberi-közéleti mivoltában fizikai fenyegetés, támadás tudomásunk szerint nem érte ugyan, sőt – ha tíz év késéssel is – maga vágott vissza méltóképpen irodalmi kihívójának: a regény második részében Avellanedát és silány, sőtlan művét a fölényes gúny eszközával meg is semmisítette,¹³ s hogy szelleméből fogant ivadékát több gyalázat és megaláztatás ne érhesse, maga „vonta vissza”, maga józanította ki bolondériájából. Saját kezűleg búcsúztatta el, siratta meg Don Quijotét a hős bensőséges, családi közegében, hű cselédei körében úgy, ahogy az egy igaz (szolgálóival egy sorban élő, velük sorsközösséget vállaló) nemes embert jogosan megilletett. S noha művét elsősorban szórakoztató könyvként „fogyasztotta” mind a művelt, mind pedig a szélesebb korabeli közönség – ami végső soron, a mű tényleges irodalmi értékei szemszögéből akár lefokozásként is felfogható –, végül csak elfoglalta az őt megillető helyet a világirodalom remekművei

között. Az egyetemes emberi értékek (a megbocsájtó rokonszenv, az elesettek felkarolása, a tartózkodó mértékletesség, a bátor kiállás, a méltóság – beleértve az ellenfélét is – tisztelete; megértésre törekvő elfogadása akár az esendő torzulásoknak), más szóval: az emberi teljesség és az autonóm, saját törvényeit követő elbeszélés kimunkált, művésziileg is kiforrott megjelenítéseként.

De vajon milyen út, milyen tapasztalatok és megfontolások vezették el Cervantest a parodizáló karikatúrától a szelíden gyengéd, megértő és megbocsájtó *mosolyig*? Röviden azt mondhatjuk: egy teljes élet, csaknem hetven év inkább keserves, mint felemelő élményei, viszontagságai.

Cervantes és a „törökök”

Cervantest ifjúkorában két sorsdöntő élmény éri; mindkettő kapcsolatos az iszlám világgal, a muszlimokkal, és mindkettő velejéig ellentmondásos. Az egyik a dicsőséges ütközet Lepantónál (1571), a másik: öt évig tartó fogsága Algírban.

A lepantói csatában – mint ismeretes – az egyesült keresztény hatalmak flottája, az Armada Invencible megsemmisítő vereséget mért a terjeszkedő Oszmán Birodalom hajóhadára. Az akkor huszonöt éves, inkább katonai, mint irodalmi sikerekről álmódzó költő viszont súlyosan megsebesült: két muskétalövés is érte, egyik golyó a mellén, másik a bal karján találta el. Ez utóbbira megbémult, s élete végéig nyomorék maradt. Példás helytállásáért¹⁴ dicsőreget és pénzjutalmat kapott – többször is –, és amikor négy évvel később „leszerelt” és hazatérhetett, főparancsnoka, don Juan de Austria (V. Károly öccse) hősnék kijáró ajánlólevellel bocsájtotta útjára. A leendő író komoly állást és pártfogást remélt az okmánytól a királyi udvarban. A berber kalózok azonban keresztülhúzták számítását: Barcelona térségében elfogták a Sol nevű gályát, amelyen hazafelé tartott, és komoly váltságdíj reményében – s vélhetőleg épp a papírjai miatt – Algírba vitték. Itt fél évtizedbe telt, míg több (összesen négy) sikertelen szökési kísérlet és meghíúsult kiváltási kezdeményezés után – immár 33 évesen –, a trinitárius szerzetesek segítségével végre kiszabadult, és vissza is ért Madridba.

E kalandos ifjúkori életszakasz tényei azonban, Cervantes további sorsát (és művét) illetően, rövid magyarázatot igényelnek.

Itáliában állt be a seregbe, de eredetileg nem katonáskodni ment Rómába. Hanem részben azért, mert mehetett: noha V. Károly 1558-ban meghalt, még nyitva voltak a határok. II. Fülöp csak később (az 1563-ban véget érő tridenti zsinat határozatait követve) záratta le őket – a reformáció „kártékony” eszméit terjesztők beszivárgásától

félve. A humanista gondolatok és a reneszánsz irodalom hatása alatt álló ifjú költőt (II. Izabella királyné halálára írott szonettjeit madridi tanára és mestere, az erasmista López de Hoyos megjelentette egy antológiában) a kultúra is vonzhatta ugyan Itáliába, mégis, a dokumentumok szerint inkább azért hagyta el hazáját, mert szöknie kellett. II. Fülöp elrendelte ugyanis, hogy „egy poroszló tartóztassa le Miguel de Cervantest¹⁵”, aki párbajban halálra sebzett bizonyos Antonio de Sigurát. Azt talán már csak a legenda szótta bele a történetbe, hogy a királyi parancs arról is rendelkezett, hogy Cervantesnek csapják le az egyik karját, és tíz évre számúzzék az országból. Mindenesetre tény, hogy pontosan tíz év múlva tért haza algíri fogságából, fél karjára béna nyomorékként.

Tényként kezelhető az is, hogy bár bontakozó tehetsége alapján dédelgethetett irodalmi terveket, és az itáliai években feltöltekezhetett a reneszánsz kultúra szabadság- és a valódi teljesítményt értékelő eszményével, valós távlatként¹⁶ (és legalább annyira a szintén humanista hírnév- és hőskultusz hatása alatt) inkább a katonai karrier kínálkozott előtte. Részben el is érte célját: jóllehet nyomorékká lett, hősiességét hiteles dokumentumok tanúsították, amelyektől – mint már említettem – biztató jövőt remélhetett.

Öt év Algírban: életre szóló élmény, eszmélkedés, tapasztalat. Jóból és rosszból egyaránt. De főként a rosszból. Egy idegen, ellenségesként megjelenő, sokszínű népesség, kultúra, nyelv, viselkedési formák, szokások megismerése. Folytonos veszélyek, ármánykodás, erőszak és kiszolgáltatottság helyzetében – fogolyként. Számolva a

lehetőséggel, hogy valós vitézi érdemei feledésbe merülnek; amire feltette az életét (a hősiesség, a hírnév, a bátor helytállás) füstbe megy, értelmét veszíti.

Cervantes próbált ugyan elébe menni sorsának (erről tanúskodnak szökési kísérletei), de a valóság kegyetlennek bizonyult: a családnak – csekély vagyonát pénzzé téve – csak testvéröccse (akivel együtt katonáskodott) kiváltására futotta, s bár ő (az öcs) volt a fiatalabb, azért az övére, mert ő fizikailag ép, tehát munkaképesebb maradt.

Fogolytársai közül Cervantest leleményessége, műveltsége és férfias erényei kiemelték – afféle vezéregyéniségnek számított. Ő tervelte ki és szervezte a csoportos szökéseket, melyekért keményen megbüntették: kétszer öt hónapot töltött láncon, béklyóba verve. De életben hagyták, holott jóval kisebb vétkekért is könnyen életükkel fizettek az elkövetők. Bátorságát, vezetői adottságait fogva tartói is elismerték, sőt, a maguk módján becsülték.

Fogságának körülményeit maga írta meg a *Don Quijote* első részének 39–41. fejezeteiben, a fogoly kapitány, Ruy Pérez de Viedma történetében. A fikció természetesen a valóság és a költészet határmezsgyéjére kalauzolja az olvasót, de a leírásokban és a szereplők tetteiben egyértelműen fellelhetők az önéletrajzi elemek. Noha Cervantes mindvégig közlegény maradt

a seregben, és előkelő származású sem volt – mint a történetet elbeszélő kapitány –, szereplőjének szavait bízvást vonatkozathatjuk rá:

„[...] ott tengődtem, egy börtönbe zárva [...], azok közé tartoztam, akiktől váltságdíjat vártak; mert amikor egyszer megtudták, hogy kapitány voltam, hiába említettem reménytelen kilátásomat s vagyontalanságomat, a lovagok és váltságdíjasok közé soroltak. Láncon tettek rám [...]. S bár ha gyakran gyötört is bennünket az éhség s a ruhátlanlás [...], semmi sem kínzott annyira, mint az a hallatlan és hihetetlen kegyetlenkedés, melyet léptenyomon elkövetett gazdám a keresztények ellen.” (1, 40, 545)

Amikor pedig az elbeszélő (a regényé, nem az epizódé, amelyet a szereplő mesél el) még személyesebb dolgot érint, egy fogolytársa példás alakját idézteti meg a kapitánnyal, lehetetlenné (vagy inkább egyértelművé) téve az azonosítást, s a figura neve révén¹⁷ mintegy mekketözve önmagát:

„Csupán egyetlen spanyol katonának, egy bizonyos Saavedrának nem merte a haja szálát sem meggörcsíteni. Ez olyan dolgot vitt véghez szabadulása érdekében, hogy tudom, el nem felejtik egyhamar az ottani lakosok; és mégis, soha meg nem ütötte, sem meg nem botoztatta, de még csak rossz szóval sem illette, pedig gyakran rettegünk, hogy karóba húzzák.” (1, 40, 545)

A „gazda”, vagyis az algiri király különös jóindulatára különféle magyarázatokat találtak a kutatók. Jean Canavaggio a már említett tanulmányában (lásd a 6. jegyzetet) érdekes feltevést kockáztat meg: Cervantes azért részesülhetett kivételes bánásmódban, mert a király „beszervezte”. Bizalmas információkat kellehetett szereznie egy bizonyos Hadzsi Murátról, aki a szultán követeként titkos küldetést teljesített Algírban. A notórius szöknő akarónak „szolgálatiért” cserébe kegyelmezhetett meg több ízben is a király.

Másik feltételezés szerint Cervantes különleges „státuszában”, kedvezményezett helyzetében szerepet játszhattak a korabeli Algírban uralkodó szabados erkölcsök, nevezetesen a fogva tartók, a rabszolgák és a renegátok (iszlám hitre tért keresztények) között egyaránt dívó homoerotikus praktikák. Csupán egyetlen ilyen értelmű dokumentum keverheti azonban gyanúba az író, egy feljegyzés, amely szerint Cervantes „rút, becstelen és feslett dolgokat művelt”. De e forrás hitele több mint kétséges, mivel aki lejegyezte, bizonyos Juan Blanco de Paz, ismert besúgó volt, aki nem egyszer árulta el fogoly- és honfitársait, s aki dicső tevékenységéért jutalmul egy köcsög mézet kapott tőlük...¹⁸

Csak feltételezés ugyan, hogy krónikás Cide Hamete alakja már fogsága idején megjelent volna Cervantes képzeletében, annyi azonban bizonyos, hogy a „mórok” emberi tulajdonságaival és kulturális jellegzetességeivel ekkor került közvetlen kapcsolatba. S ha ebből a vére menő tanulási folyamatból azt a végső tanulságot vonta le, hogy a „törökök” minden vallási, szokás- és hagyománybeli különbséggel együtt is (hogy példának okáért álnok szó- és hitszegők, pénzéhesek, megvesztegethetők, élvetegek, kegyetlenkedők, bosszúállók stb.) végső soron ugyanolyan közönséges halandók, mint a keresztények (vagyis gyarlók, erényesek, hitványak vagy kiváló jelleműek), és ők is a „van neki” (valamije) vagy „nincs neki”,¹⁹ illetve a mindenki egyenlő, csak a tetteinktől válunk különbözőkké (vagy Don Quijote szavaival: „Tudd meg, Sancho, hogy az egyik ember nem több a másíknál, ha a másíknál többet nem cselekszik.”) (1, 18, 208) mindenhol érvényes mércéje szerint méretnek meg egymás és mások előtt.

Egyszóval: ha az eszmélkedő, szabadulására (1580) épp krisztusi korába érő szerzőnk arra a következtetésre jutott Algírban, hogy az arab ember olyan „másik”, aki „ugyanaz”, vagyis hogy ember és ember között *lényegileg* nincs különbség, akkor miért is ne választhatott volna magának „mór” alteregót? Aki – mint láttuk Cide Hamete Benengeli nevének lehetséges jelentésénél – maga is az Evangélium gyermeke (lehet). Ha pedig csaknem negyed század elmúltával, amikor a nagy mű megírásába fogott, olyan elbeszélésmódot keresett, amellyel önnön tapasztalataira és igazságaira is kellő távolságból tudott tekinteni, sőt, azokat szándékosan távolította el – részben többnyire arabgyűlölő közönségétől, részben önmagától –, és leginkább talán azért, hogy a lehető legnagyobb fokú szabadságra tehessen szert művének anyagával, szereplőivel és ezek lehetséges kötődéseivel szemben, akkor – parodizáló, karikírozó szándéka szerint – egy mór vagy kereszténnyé lett arab történetmondónál alkalmasabbat aligha találhatott volna. Hiszen egy ilyen szerző állításait – mivel hazudós – nem lehet és nem is kell készpénznek venni. Ha sületlenségekre vagy a valóságtól nyilvánvalóan elrugaskodott dolgokra lel történetében az olvasó, azokért nem ő, Cervantes a felelős, hanem az arab. De ha ennek „arabsága” voltaképpen „kereszténység”, akkor...?

Ahhoz viszont, hogy az érett, immár öregkora küszöbére érő (de íróként szinte még „senkiként”), s ilyen értelemben mondhatni az életéért (élete értelméért) író Cervantes (ön)íroniájának mélyebbre nyúló gyökereit is jobban megértsük, életének további tényeit is meg kell ismernünk, ha csak dióhéjban is.

Úton a Műhöz

A hazatérését követő években nekilátott írói tervei megvalósításának; írt több színdarabot, amelyek közül párat (*Az algíri fogság, Numancia ostroma, A tengeri csata*) a madridi színházak is bemutattak – mérsékelt sikerrel. Megnősült, de feleségét hamarosan elhagyta. 1685-ben kiadták pásztorregényét, a *Galateát*. Előbb terménybegyűjtői, majd adóbehajtói munkát vállalt – az első kiátkozást és börtönt, a második többszöri bezáratást hozott. Sevilla fővikáriusa átkozta ki, mert lefoglalni merészelt bizonyos kanonokok búzáját, akik megtagadták a beszolgáltatást; '92-ben le is tartóztatták, ugyanezzel az indokkal. Még '90-ben kérvényezte, hogy kaphasson állást az „Indiákon”, de a királyi tanács elutasította kérelmét. 50 éves, amikor '97-ben, immár adóbeszedőként több hónapra ismét börtönbe került. Egy bankár csukatta le, mert a beszedett pénz egy részét valakinek jóhiszeműen kölcsönadta. Az illető eltűnt, s így Cervantes maradt adósa a bankárnak. Időközben leánya született egy kocsmáros asszonyától, Ana Francától (akinek neve vissza-cseng Dulcínea – 'dulce Ana': 'édes Anna' nevében); Ana '98-ban meghalt. Az író pénzügyei egyre zavarosabbakká váltak, adósságokba és elszámolási perpatvarokba keveredett. Utoljára 1605-ben csukták az adósok börtönébe, pár hónappal a *Don Quijote* első részének megjelenése után. Cervantes ekkor már 58 éves – korának felfogása szerint szinte aggyastyán.

Sírni, nevetni vagy nevetve sírni?

Mármost, ha „egzisztenciálhermeneutikai” horizontunkon elképzeljük az életének végső szakaszába lépő Cervantest, aki mérlegre teszi ifjúkori álmait, felnőtt életének tényeit és tapasztalatait, könnyen belátható, hogy következtetése ilyesmi lehetett: „sírni való és neveléses...”²⁰

Sírni való volt először is, amit a munkájából adódó országjárásain, főként Andalúziában látott: nincstelenség, dologtalanok tömegei kóboroltak, loptak, csaltak, fosztogattak az utakon és az elnéptelenedő falvakban. Cervantes tisztában lehetett vele, hogy országának valós állapota milyen tébolyító ellentétben állt az abszolút monarchia világhódító mámorával, a Fülöp-szigetektől Flandrián át Brazíliáig terjeszkedő birodalom diadalmas hengegésével, kapzsi mohóságával, amellyel kifosztotta frissen megszerzett gyarmatait, de amely kincsekből leginkább az egyház és a féktelenül költokező hatalom (főként flandriai) hitelezői gazdagodtak meg, míg az egyszerű emberek megélhetése mindinkább ellehetetlenült. Nem volt, aki megművelje a földeket, alig volt mit betakarítani, de a beszolgáltatási kötelezettség ellen vétőket a ható-

ság fegyveresei, hivatalnokai kegyetlenül megbüntették, csakúgy, mint a szükség csinálta bűnözőket, törvényszegőket. A kereskedelemmel, pénzforgalommal, kézművességgel foglalkozó népesség java részét (az arabokat és a zsidókat 1492-ben, a *moriscókat* 1606-ban) kiűzték, a maradó áttérteket árgus szemmel figyelték: hol, mikor és miben kaphatók rajta, hogy ősi szokásaikat, hitüket titkon gyakorolják. Cervantes tudata joggal hasadozhatott, hiszen míg erasmusi, reneszánsz eszméi alapján a kisemizettek (s talán a másságuk miatt üldözöttek) oldalán tudhatta magát, munkája, beosztása szerint *de facto* a hatalom oldalára került, és sorstársai (akikkel érzelmi-
leg azonosult) a sanyargató felsőbbbség kiszolgálóját láthatták benne. Benne, aki valaha az ideális hősi erények megéléséről álmodott.

De sírni valónak érezhette saját helyzetét is: írónak tudta magát, aki írói babérokra ábrándozott, de addig alig publikált sikeres művet, s amit írt (pásztorregényt, komédiákat, itáliai példákat követő költeményeket), abban sem volt igazán átütő erejű eredetiség. Pályatársai (például Lope) inkább gúnyolták, mint elismerték. Okkal tarthatott tőle, hogy ha netán kendőzetlenül vállalta saját igazát, meggyőződését (önmagát, identitását), lesújt rá az inkvizíció, megcsonkítja a cenzúra. Hiába remélt katonai érdemeiért méltó pozíciót, állást az udvarnál vagy az amerikai gyarmatokon, figyelembe sem vették

hősi múltját. Házasember volt, de nem élt a családjával, gyermeke sem törvényes feleségétől született; nem volt igazi otthona, ahová biztonsággal visszavonulhatott volna; fél karjára béna nyomorékként kellett szembenéznie az öregedéssel, fizikai erejének hanyatlásával.

S hogy Cervantes mindebből nem tragikus következtéseket vont le, hanem tárgyán (és önmagán) felülemelkedve rátalált egy olyan költői vízió művészi eszközeire, módszerére és formájára, amellyel egyszerre állít és tagad valamit (önmagát, a világot), egyszerre nevet és nevetet (neveti ki saját hajdani eszményeit, érvényesülési kísérleteit, nevet korának irodalmi és valóvilágbeli visszásságain); nyíltan kritizál (az irodalom addig érvényes műfajait, szemléletét, az őt és szereplőit körülvevő viszonyokat, szűkre szabott vagy éppenséggel szabadosságra hajlamosító lehetőségeket), de egyben álarcok mögé bújva rejtezkedik is²¹ (az elbizonytalanított narrátori én – például Cide Hamete –, az „irodalom az irodalomban” tükörjátékai stb. eszközeivel), mindez életerejét, lángelméjét bizonyítja.

A cervantesi humor, a mulatságos kalandregény, a paródia és a karikatúra forrása és kulcsa így elsősorban benső, az író léthelyzetéből adódó okokban keresendő. Quijada vagy Quesada vagy Quijano, a tehetetlenségben olvasmányaiba temetkező s azoktól meghibbanó, paraszti sorban tengődő nemesember (*'hidalgo', 'hijo de alguién'*: „valakinek a fia”) annyira idegennek érzi sanyarú, méltatlan világát, hogy a bolondos lovag, Don Quijote alakját ölti magára, és elmenekül, mondhatni *disszidál* elképzelt ideális látomásába, ahol végre szabad lehet. S Cervantes, noha folyvást szembesíti hőstét (a földhözragadt, de egyszerismind a vaskos népi bölcsességet megtestesítő Sancho és a megmászhatatlan valóság jelzései révén)²² tényleges helyzetével, mintha azt is mondaná: a mindenkori álmodozó (költő?), aki jobb, igazabb világot szeretne maga körül látni, csak ott, a látomások, a képzelet (az alkotás) világában lehet igazán szabad.

Szabadságvágya nyilatkozott meg abban is, hogy noha főhősének „bolondériája” egyértelműen a múlt feletti ítéletmondás, hiszen a hamis látszatok és a megnyomorító hazugságok leleplezését szolgálja, de egyben bizonyos (az egyetemes múlthoz, az utópisztikus „aranykorhoz” köthető,²³ amelyre Morus Tamás hatására Erasmus is annyit hivatkozott *A balgaság dicséretében*), s alapvetően közösségi elvű értékek melletti kiállás is. Don Quijote szónoklatai, a régmúlt idők dicsőségét hirdető prédikációi (Sanchónak, az analfabéta parasztembernek!) nevetésgesek ugyan, de lehetetlen nem kihallani belőlük, hogy szerzőjük a lelke mélyén nagyon is komolyan gondolta őket. S ha a lovagunk céljait megfogalmazó sorokat ol-

vassuk [...], írójuk meggyőződését is felismerhetjük bennük. Feltéve, hogy a valós emberi értékekről ugyanúgy gondolkodunk, mint Cervantes – Don Quijote.

„Minekutána így minden előkészületet megtett, nem akarta halogatni szándéka megvalósítását; kiváltképpen az az elgondolás ösztönözte rá, hogy késedelme a világnak lenne kárára, hiszen ő a sérelmek orvoslását, a ferdeségek eligazítását, a jogtalanságok jóvátételét, a visszaélések megszüntetését s a tartozások kiegyenlítését tűzte ki feladatául.” (1, 2, 44.)

S amint feladatának 68 évesen sikerrel eleget tett, meggyőződését érvényes – és mindjárt népszerűvé váló – műbe, a *Don Quijote*-be foglalta, Cervantes mintha valóban elnyerte volna az életet (sőt, hírneve révén az örökéletet), amelyért írt. Utolsó tíz évében ritka termékenység lett a jutalma: kiadta kisregényeit (*Példás elbeszélések*, 1612), megírta esztétikai nézeteit (*Parnasszusi utazás*, 1613), megjelentette újabb színműveit (*Nyolc komédia és nyolc új komédia*, 1615); a *Don Quijote* második részét és végül, mintegy a valóságábrázolás kritikai kötelmeitől megszabadulva, írt egy *romance*-elvű²⁴ nagyregényt (*Persiles és Sigismunda viszontagságainak története*), amely azonban már csak halála után, 1617-ben látott napvilágot.

JEGYZETEK

- 1 A *Don Quijote* második része épp 400 éve, 1615 tavaszán jelent meg, *Az elmés lovag, Don Quijote de la Mancha* címmel, tíz évvel az első rész után, amelyet Cervantes 1605-ben publikált; a címe: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*.
- 2 „Arra is törekedjél, hogy történetednek olvasásakor mosolyra fakadjon a búskomor, még jobban felviduljon a derűs, ne unatkozzék a gyarlóbb elméjű, bámulja találékonyágot az elmés, ne becsmérelje a komoly, kénytelen legyen magasztalni a tanult.” Miguel de Cervantes: *Don Quijote I.*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2005. Bevezető, 25. Gyóry Vilmos fordításának és Szász Béla szerkesztői javításainak részleges felhasználásával Benyhe János fordította.
- 3 „[...] e mű csupán a lovagregények ostromozása; [...] semmi mást nem akar elérni, csak megtörni a magasabb körökben és a nagyközönségnél a lovagregények tekintélyét és közkedveltségét.” Lásd uo. 24.
- 4 Anthony Close: *A Quijote értelmezései*. In: *Cervantes és a Don Quijote*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2005, szerk. ford., másokkal: Csuday Csaba, 136.
- 5 A Cide Hamete Benengelige vonatkozó szakirodalom a Cervantes-kutatás egyik kedvelt fejezete. Lásd: IDM: *Bibliográfiai jegyzetek*.
- 6 Tarik mór vezér 711-ben foglalta el az Ibériai félsziget déli részét. A Katolikus királyok, Ferdinánd és Izabella 1492-ben foglalták vissza az arabok utolsó erősségét, Granadát. A *Reconquista*, a harc és az együttélés így csaknem 800 évig tartott.
- 7 Antonio Garrido Domínguez: *Aspectos de la novela en Cervantes*. Madrid, Compañía Española de Reprografía Servicios, 2006, 205.
- 8 Jean Canavaggio: *Élet és irodalom: Cervantes a Quijotéban*. In: IDM, 35.
- 9 Id. m: 133.
- 10 „Heidegger már az 1924-ben tartott *Az idő fogalma* című előadásában [...] a »bin ich meine Zeit?« (vagyok-e én a saját időm?) [...] kérdésével nem egyszerűen az én én-t mondásának önhittségét leplezi le, hanem megnyitja a filozofálás antimetafizikus kezdetét, mely székszissel tekint valamilyen végső alap vagy elv, azaz végső megalapozás felé. Heideggerrel veszi kezdetét az egzisztenciálhermeneutika térnyerése, mely a mindig csak modalitások között érthető létet – mely mindig több, mint amiként értett – éppen mozgalmasságában teszi a gondolkodás tárgyává.” Bacsó Béla (szerk, utószó): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, Utószó, 169.
- 11 Edward C. Riley a *Cervantes és az irodalomelmélet c. tanulmányában* (IDM, 117.) ezt írja: „Valamiképpen minden irodalmi mű önszemléletből és önkritikából születik, hiszen bizonyos értékítéletek és hagyományok figyelembevétele elengedhetetlen feltétele az alkotásnak. Nem kötelező azonban, hogy az ilyesmi átüssön a művön, mint ahogyan az sem szükségszerű, hogy a szerző kifejtse a művéről saját véleményét. A *Quijotéban* kifejeződő önkritika voltaképpen önreflexió: az író azokat a művészi elveket fejti ki benne, amelyek szerint a művét megírta, de éppenséggel úgy, hogy e fejtegetések a világ legtermészetesebb módján illeszkedjenek az elbeszélt történetbe.” Ford: Cs. Cs.
- 12 A nevetetés, távolságteremtés, önirónia kérdéséhez: „A nevetetés megsemmisíti a tárggyal, a világgal szembeni félelmet és kegyeletet, a familiáris kontaktus tárgyává teszi, és ezzel előkészíti abszolút szabad vizsgálatát. A nevetés a leglényegesebb tényező a félelemmentesség amaz előfeltételének megteremtésében, amely nélkül lehetetlen a világ realizisztikus felfogása.” Mihail Bahtyin: *Az eposz és a regény*. Ford: Hetesi István. In: *Az irodalom elméletei III*. Szerk: Thomka Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 49.
- 13 Lásd a *Don Quijote* második részének Előszavát, illetve a 2., 72., 2., 74. fejezeteket.
- 14 Megjegyzendő, hogy a csata napján Cervantesnek magas láza volt, s állapota miatt kapitánya a fedélközbe parancsolta. Mikor látta, hogy tiltása hiábavaló, a mentőcsóna-

- kok védelmét bízta rá. Cervantes ott sebesült meg.
- 15 A dokumentumra történő hivatkozást lásd: Jean Canavaggio: *Cervantes életének főbb tényei időrendben*. In: a PPKE már idézett kiadványa, 236.
- 16 Az *'armas o letras'*, „katonaság vagy irodalom” alternatívájával sok korabeli tehetség szembekerült. Főként az alacsonyabb sorból származóknak kínált egyedüli érvényesülési lehetőséget a hadsereg, olyanoknak, mint maga Cervantes is, akinek apja a nyomor szélén tengődő seborvos volt, öt gyerekekkel. Igaz ugyan, hogy anyai ágon jogász is akadt Miguel felmenői között (akik Américo Castro híres-hírhető, de nem bizonyítható elmélete szerint *conversók*, keresztény hitre tért zsidók voltak, akárcsak a felcserek többsége), irodai, értelmiségi állást legfeljebb hősi érdemei alapján remélhetett. Választhatna volna a papi hivatást is, mint például Lope de Vega, Góngora vagy Gracián, de ettől feltehetőleg viszolygott. Cervantes származásának problematikájához lásd még: Francisco Márquez Villanueva *La cuestión del judaísmo de Cervantes*. In: *Don Quijote en el reino de la fantasía*. Sevilla, Focus Abengoa, 2003, 51-75; valamint: Carlos Fuentes: *Cervantes o la crítica de la lectura*. Alcalá de Henares, Biblioteca de Estudios Cervantinos, 1994. 36–46.
- 17 Mint ismeretes, Miguel de Cervantes Saavedra a szerző teljes (írói) neve.
- 18 http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/lasupuesta-homosexualidad-de-cervantes-0/html/ffd77c6e-82b1-11df-acc7-002185ce6064_3.html
- 19 Az idézet pontosan: Sancho: „Öreganyám is azt tartotta, csak két család van a világon: a »van neki« meg a »nincs neki«”; *DQ*, 2., 20, 214.
- 20 Az idézet Hermann Hesse: *Narziss és Goldmund* c. regényében található Goldmund-meditációra utal: „Alávaló, ahogy az élet rászedi az embert, sírni való és neveltség! Vagy élsz, szabadon csapongó érzékekkel, teleszívod magad az ősi Éva-anya mellén, akad akkor néhány felséges öröm, de nincs oltalom a múlandóság ellen; élsz, akár a gomba az erdőn, amely ma szép színekben pöffszkedik, de holnapra elrohad. Vagy védekezel, magadra zárod a műhelyajtót, hogy illanó életednek emlékművet emelj – de akkor lemondás az élet, és nem vagy más, csak faragókés, igaz, a halhatatlanság szolgálatában, de kiszáradsz, elvész a szabadságod, el az élet minden öröme, teljessége.” Budapest, Európa Könyvkiadó, 1963, Gáli József fordítása.
- 21 „Ez utóbbival kapcsolatban érdemes utalni még José C. Nieto: *El Quijote como estética de disidencia* c. értekezésére is. Nieto ugyanis a mű bonyolult »metairodalmi«, az írás folyamatára és magára a műre reflektáló, a két, sőt három (egyesekek, pl. José María Paz Gago szerint öt) szerző-elbe-
- szelővel operáló rendszerét valamiféle „egzisztenciális bújócskának látja. [...] Szerző-elbeszélője azért (is) mentegetőzik, azért (is) bonyolítja a »ki beszél?« kérdését, mert az író túl akar járni mindenkinek [...] az eszén. »Gondolkodom, hogy rejtkezdek, írok, mert írnom kell, de úgy írok, hogy álarcaimban föl ne fedezzétek, ki is vagyok igazán.«”: Csuday Csaba: *Öt pont a magyar Quijote történetéhez*. In: *Fantasztkum, mágia, valóság*. Budapest, Nap Kiadó, 2014, 201; Holmi, 2005, március, 332. A Nieto-tanulmány megjelenése: In: José C. Nieto: *El Renacimiento y la otra España*. Genf, Droz, 1997.
- 22 „A francia hispanisztika jelentős előnyre tett szert e kérdések, vagyis a népszokások [...], a szájhagyomány [...] vagy a népi vigasságok vizsgálatában. [...] E törekvésen belül kiemelést érdemelnek azok a mind nagyobb számban megjelenő dolgozatok, amelyeket Bahtyin elmélete ihletett, s amelyek részben a népi kultúra kérdéseit, részben a többszólalmúságot és a regénynyelvezetben megszólaló különféle beszédmódokat elemzik”. Anthony Close id. mű. In: a PPKE idézett kiadványában, 150. Ford. Cs. Cs.
- 23 „Boldog idők és szerencsés századok, melyeket méltán aranykornak neveznek a régiek, de nem azért, mintha a mi vaskorunkban oly nagy megbecsülésben részesülő aranytán úton-útfélen hevert volna, hanem azért, mert az emberek akkor még nem tettek különbséget az enyém s a tiéd között. Ama szent időkben minden közös volt;” *DQ* I, 14, 123.
- 24 Eugène Vinaver *The Rise of Romance* c. művében (Oxford University Press, 1971.) különbséget tesz a realista, a külső valóság megfigyelésen alapuló regény és a lelki reflexiókra, kalandos fordulatokra összpontosító elbeszélés, a *romance* között, amelyből a regény romantikus változata fejlődött ki. A Persiles „romantikus” jellege – amely mögött persze az író örök kedvencét, Héliodórosz *Sorsüldözött szerelmesek* c. regényét is ott kell tudni – arra figyelmeztette az újabb Cervantes-kutatókat, hogy a *Don Quijote* eltökélt lovagregény-ellenességét is árnyaltabban kell látni. Antonio Garrido Domínguez egyenesen úgy fogalmaz: „A szerző nem csupán szerkesztési mintaként tekinti a kalandregényeket, hanem utolsó regényével egyenesen fejlet hajt a műfaj legtisztább változata előtt, ami immár nyíltan mutatja: Cervantes a lelke mélyén mindig is vonzódott hozzá.” Antonio Garrido Domínguez: *Aspectos de la novela en Cervantes*. Madrid, Compañía Española de Reprografía y Servicios, 2006; 199.